

В. В. Струкаў

**ЭКСПРЭСІЎНА-АЦЭНАЧНАЕ ПРОЗВІШЧА
ЯК ЛІНГВІСТЫЧНЫ ТЭРМІН
(на матэрыяле мовы раманаў Івана Мележа “Палеская хроніка”)**

У складзе літаратурных прозвішчаў лінгвісты вылучаюць наступныя тыпы: 1) нейтральныя; 2) “гаваркія”; 3) прозвішчы з падтэкстам.

Беручы за аснову класіфікацыю як адпаведную фактам мовы і маўлення, мы, аднак, не пагаджаемся з лінгвістычным тэрмінам «“гаваркія” прозвішчы», хоць ім карыстаюцца ў мовазнаўстве. Не пагаджаемся таму, што яго кампанент – прыметнік “гаваркія” не “працуе” на ўспрыманне выразу як тэрміналагічнага: што значыць “гаваркія”, які бок оніма ён акрэслівае і наколькі адназначным з’яўляецца?

Невыразнасць значэння кампанента, яго вобразнасць і неадназначнасць перашкаджаюць ужыванню словазлучэння «“гаваркія” прозвішчы» ў якасці лінгвістычнага тэрміна. Дададзім тут выказванне расійскага даследчыка У. Ніканава, у якім ён называе няўдалым не толькі апошні з прыведзеных тэрмінаў, але і сінанімічныя з ім – значымае, знамянальнае і сэнсавае. Лінгвіст пры гэтым падкрэслівае, што ўсе яны маюць на ўвазе такое імя, у якім «этымалагічнае (даантрапанімічнае) значэнне лексічнай асновы характарызуе ў “лоб” сутнасць персанажа: *Дурак, Праўдзін*, такія самыя *Свіньін, Скацінін* – ад другасных значэнняў слоў *свіння, скаціна*, г. зн. грубы, брудны» [1, 238].

На карысць магчымай кадыфікацыі выразу “экспрэсіўна-ацэначныя прозвішчы” як тэрміналагічнага “працуе” слоўнікавы артыкул “*Экспрэсія*” ў “Слоўніку лінгвістычных тэрмінаў” В. Ахманавай, план зместу якога складаюць наступныя істотныя, а значыць, паняццевыя кампаненты: першы з іх акцэнтуюе ўвагу на выразна-вобразнай якасці маўлення; другі – на адрозненні такога маўлення ад звычайнага (ці стылістычна нейтральнага); трэці – на наданні маўленню вобразнай і эмацыйнай афарбаванасці [2, 524].

Ідэнтычны змест паняцця “*экспрэсія*” фіксуе “Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў” П. Сцяцко, М. Гуліцкага, Л. Антанюк, дзе яно падаецца як “выразна-маляўнічыя якасці мовы, якія надаюць маўленню вобразнасць і эмацыянальнасць; экспрэсію маўленню надаюць лексічныя, словаўтваральныя і граматычныя сродкі, экспрэсіўна афарбаваныя” [3, 173].

На магчымасць ужывання выразу “экспрэсіўна-ацэначныя прозвішчы” як тэрміналагічнага ўказвае план зместу лінгвістычнага тэрміна “*экспрэсіўная лексіка*” (прозвішчы складаюць спецыфічны склад лексікі мовы): ‘слы, якія выражаюць эмацыянальна-ацэначныя адносіны чалавека: ласку, фамільярнасць, жарт, кпіны, іронію: *матуля, дарагуся, жарт, трапло, скупенд*’ [3, 173].

Расійская даследчыца В. Фанякова, аналізуючы матываванасць літаратурных антрапонімаў, карыстаецца выразам “*стылістычная экспрэсія ацэначнасці*”, якая “ўзнікае” ў «“гаваркіх” прозвішчах і мянушках дзякуючы іх семантычнай двухпланавасці: этымалагічнае (адапелятыўнае) значэнне асновы накладваецца на ўласна анамастычнае, намінатыўнае, і ў выніку чаго першае паміняе другое і робіць яго “гаваркім”, ацэначным і двухпланавым» [4, 45].

Як відаць, дарэчна ўжываць у дачыненні да “гаваркіх” прозвішчаў выраз “экспрэсіўна-ацэначныя прозвішчы”, паколькі ён з’яўляецца адназначным, а значыць, патэнцыяльна тэрміналагічным, складаючы састаўную частку паняццевых сувязяў тэрмінасістэм: “экспрэсія ↔ экспрэсіўны ↔ экспрэсіўнасць” і “ацэнка ↔ ацэначны ↔ ацэначнасць”.

Статус слова “гаваркія” абмежаваны яго ўжываннем як метафары-эпітэта ў адносінах да ўсіх літаратурных прозвішчаў (адносна-нейтральных, экспрэсіўна-ацэначных і прозвішчаў з падтэкстам), бо ўсе яны ў той ці іншай меры маркіраваныя, “гавораць” чытачу пра персанажа – пра яго пол, нацыянальную ці сацыяльную прыналежнасць, характарыстычныя рысы, гістарычную і этнакультурную асвоенасць.

У вялікіх пісьменнікаў літаратурна-мастацкія антрапонімы заўсёды адпавядаюць сінхранічнай ці дыяхранічнай сістэмам (у залежнасці ад гістарычна-дыяхранічнага часу мастацкага ўвасаблення чалавека і яго існасці), нацыянальнаму, этнакультурнаму і этнарэгіянальнаму каларыту.

Маючы справу з прозвішчамі як характарыстычнымі і эмацыйна-экспрэсіўнымі сродкамі, пісьменнікі ў творах 1960–1990-х гг. і апошняга дзесяцігоддзя асабліва не захапляюцца імі. І калі зрэдку ўводзяць у структуру мастацкага тэксту, дык робяць гэта з расстаноўкай акцэнтаў і, калі патрэбна, з канцэнтраваннем фарбаў на тым ці іншым характарыстычным баку персанажа, абазначанага такім прозвішчам, пра што сведчыць літаратурна-мастацкі вопыт Івана Мележа. Аўтар раманаў “Палескай хронікі” разглядаў экспрэсіўна-ацэначныя прозвішчы літаратурных персанажаў як невызначальны бок антрапанімістыкі. Невыпадкова колькасны склад іх тут абмежаваны: намі засведчана толькі тры такія прозвішчы – *Дубадзел, Зубрыч, Ярашчук*.

Прозвішчам *Дубадзел* надзелены старшыня Алешнікаўскага сельсавета па мянушцы Крывароты, які ва ўсім, што ні рабіў, як ні паводзіў сябе, – быў, як сам сябе фігуральна ацэньваў пасля правалу на пасадзе, “*дубовых дзел*” чалавекам, “*ціснуў на людзей*”, “*еў і піў з іх*”, “*мацаў і валіў баб*”, “*разварушыў вяскowy муравейнік*”, “*вёў бальшавіцкую лінію*”, “*змагаўся за новае жыццё*” [5, 305].

Як антрапонім у соцыуме прозвішча асемантычнае, выконвае намінацыйна-ідэнтыфікацыйную функцыю ў якасці асноўнага кампанента іменавання чалавека, пра што сведчыць фіксацыя ў слоўніку “Беларуская антрапанімія” М. Бірылы [6, 138].

Экспрэсіўна-ацэначную значымасць набыло прозвішча паводле лексемы *дуб*, што як кампанент кампазіта-дэрывата з’явілася ўтваральнай асновай антрапанімічнай намінацыі і адначасова дэрывацыйнай базай для фарміравання характарыстычнай рысы персанажа, абазначанага гэтым прозвішчам на аснове пераноснага значэння слова *дуб* ‘пра тупога, неразумнага чалавека’ [7, 205]. У спалучэнні з другім кампанентам утвораны кампазіт атрымаў значэнне ‘*дубовых дзел*’ чалавек як вынік актуалізацыі семаў апелятываў у мікра- і макракантэкстах мастацкіх тэкстаў: “*Дубадзел гаварыў амаль без перапынку, усё высокім голасам – вінаваціў, заклікаў. Па тым, як ён гаварыў, адчувалася, што для яго не так важныя самі словы, думкі, якія ішлі часта без ладу, паўтараліся, – колькі тон прамовы, той запал, якім ён не даваў прытухнуць ні на секунду.*

– *От рэжа! Як рэпу грызе!* – сказаў нехта пасля Ганны. Яна ўлавіла ў голасе непрыхільнасць.

– *Стараеца!* – адгукнуўся хтосьці іншы, хрыпаты, прастуджаны. – *Прапіўся, паляцеў з сельсавета, дык цяпер са скуры лезе!*

– *Начальство ж унь, побач сядзіць!* Заўважыць можа?

– *Аж ахрып!* І патыліца – умокла!

Патыліца, праўда, мокла ад поту, Дубадзел нецярыліва раз-пораз выціраў яе далоняй. І хрып, што далей, то больш: усё часцей вымушан быў прытыняцца, пракашлівацца. Але і не думаў канчаць гаворку. Ганна не першы раз дзівілася яго настойлівасці і ўпартасці” [5, 50–51].

У асобных выпадках актуалізацыя семаў апелятываў забяспечваецца ўвядзеннем у мікракантэкст мастацкага тэксту аднакаранёвых слоў, якія празрыста ўказваюць на сувязі і ўзаемасувязі плана выражэння і плана зместу прозвішча з апелятывамі і яго аднакаранёвымі ўтварэннямі. Пры гэтым эмацыйны фон маўлення (маецца на ўвазе мастацкі мікракантэкст) знаходзіцца ў прамой адпаведнасці з набываемай онімам характарыстычнасцю: *“Дубадзелу чаго-чаго, а энергіі пазычаць не трэба было. Не было ніколі недахопу энергіі. Цяпер гэта энергія проста рвалася з яго няўцямна. <...>Дуб [адзелава] энергія рвалася вонкі і таму, што ён жа бачыў, што навокал рабілася; рабілася такое, чаго ніколі не было. Калектывізацыя ўлезла ў самае балота, разварушыла ўсіх чарцей, заходзіліся, закруціліся чэрці. Як Дуб [адзелу] спакойна было сядзець збоку, не ўлезці ў гэта сама кодла, не ўткнуць **дубіну**, папужаць, а потым, як яны вылезуць, пачаць **дубасіць** (вылучана намі. – В. С.) іх па чортавых галавах. Ён, можна сказаць, толькі і чакаў такую пару! Яго пара”* [5, 305].

Экспрэсіўнай ацэнчнасцю валодае прозвішча *Зубрыч*, пад прыкрыццём якога на пасадзе загадчыка райза, звёўшы ў зман раённых начальнікаў, доўгі час працягвае варожую дзейнасць атаман бандытаў *Маслак*, у мінулым *“недавучаны студэнцік”*, *“лёгкадумны, упэўнены ў сабе прапаршчык”*, *“даверлівы, саманадзежны керанец”*, што *“неразумна ўскочыў (з чужым прозвішчам. – В. С.) у безнадзейную авантуру, у паўстанне, якое не магло не праваліцца”* [8, 429].

Да характарыстычнага ўспрымання прозвішча чытач рыхтуецца паступова – праз падключэнне ў працэс “пазнавання” персанажа, адкрыцця яго сутнасці: *“парційны да нітачкі”*, не такі ён *“парційны да нітачкі”*. І толькі потым, не для ўсіх, а толькі для *Яўхіма Глушака*, даецца *“самараскрыццё”*, якое змушае чытача глядзець на персанаж праз прызму прозвішча, на што *“працуе”* таксама ўнутраная самаацэнка *Зубрыча*, памоцненая актуалізацыяй семы слова *зубы*, якое, не з’яўляючыся ўтваральнай асновай оніма, а толькі яго этымонам, пралівае святло на семантычную значымасць прозвішча: *“Няпростая сітуацыя, – і выходзіць, што нейкая нікчэмнасць, як Башлыкоў, Апейка, Харчаў, быццам – дужэй за яго [Зубрыча]. І ён павінен хіліцца перад імі, лісліва круціць хвостом, сведчыць сваю любоў, адданасць ім, бальшавіцкай справе. Поўзаць і штохвіліны аглядвацца, як бы не заўважылі, што ён час ад часу выпускае зубы, точыць іх. Трывожыцца, як бы раптам не вылезла наверх старанна зацэртае калісьці, засыпанае пылам гадоў...”* [8, 428].

Як вядома, онім у соцыуме захоўвае сваю дыферэнцыйную функцыю як асноўную, а ў літаратурным творы на першае месца ставіць стылістыку: *«мастацкая анамастыка... не адрознівае, “гаворыць”»* [9, 36].

Экспрэсіўная стылістыка прозвішча трымае на ўвазе адну рысу, адну ўласцівасць дэнатата (літаратурнага персанажа), абазначанага гэтым

онімам, – зубавыпусканне, якая набывае тую ці іншую інтэрпрэтацыю з боку аўтара і выражае яго ацэначнасць з боку чытача. Указваючы на такую асаблівасць уласнага літаратурнага асабовага імя, А. Суперанская падкрэслівае, што “імя і вобраз, якія паралельна ствараюцца ў творчасці пісьменніка, дапаўняюць і ўдакладняюць адно аднаго, працуюць адно на аднаго” [3, 133], як гэта выразна выявілася ў стылістыцы прозвішча *Зубрыч* і вобразе літаратурнага персанажа *Зубрыча*.

Паводле марфаналагічна-семантычнай структуры прозвішча, з’яўляючыся дэрыватам, узыходзіць да апелятыва *зубр*, з якім у адным карнявым гняздзе слоўнік “Беларуская антрапанімія” М. Бірылы падае такія беларускія і рускія прозвішчы, як *Зубр*, *Зубрэвіч*, *Зуброк*, *Зубракоў*, *Зубрыновіч*, *Зубрыцкі*, *Зубер*, *Зубрык*, *Зубрев*, *Зубріцкій* [6, 161].

Стылістыка прозвішча, беручы свой пачатак з этымона *зуб*, падпарадкоўвае яго план зместу канцэпцыі вобраза, па-свойму інтэрпрэтуе антрапанімічную норму, не парушаючы пры гэтым прынцыпу яе характарыстычнай празрыстасці. Апошняя абумоўлена тым, што імёны літаратурных персанажаў, у тым ліку і прозвішчы, у мастацкім творы суадносяць дзеянне з пэўным часам, сацыяльным асяродкам, дэтэрмінаванымі сінхранічна і дыяхранічна, з рэальным антрапаніміконам, з класам антрапанімаў у соцыуме.

Зразумела, Іван Мележ, як Якуб Колас і іншыя пісьменнікі, не заўсёды карыстаўся наяўным у мове антрапанімічным рэсурсам. Нярэдка ён не абмяжоўваўся адным толькі антрапанімічным падборам, як гэта мы назіралі на прыкладзе онімаў-прозвішчаў *Дубадзел* і *Зубрыч*. Пісьменнік займаўся ўласнай антрапанімістычнай творчасцю, ствараючы патрэбныя для рэалізацыі мастацка-эстэтычнай задумы ўласныя асабовыя імёны, якія адпавядаюць наяўнай у мове анамастычнай сістэме, як гэта відаць на прыкладзе прозвішча *Ярашчук*.

Ярашчук – прозвішча, якім названы старшыня аднаго з калгасаў на Клімаўшчыне, сяляне якога, як і многіх іншых, ішлі ў калгас не з добрай волі, а ад страху высялення на “запасныя землі”, залічэння ў кулакі ці падкулачнікі. Актыўна працуе на такое асэнсаванне бальшавіцкай практыкі калектывізацыі сельскай гаспадаркі прозвішча, што поруч з іншымі моўна-вобразнымі сродкамі актыўна “ўдзельнічае” ў мастацкім паказе тагачаснага жыцця сялян.

Характарыстычнасць прозвішча, яго канатацыйная стылістыка абумоўлены рускамоўным этымонам-лексемай *яры*. Слоўнік У. Даля пазначае яго як полісемантычнае, да аднаго са значэнняў якога (*‘лютый’*) этымалагічна ўзыходзіць прозвішча *Ярашчук* [10, 679].

Мастацкі мікракантэкст актуалізуе экспрэсіўна-ацэначны аспект семы оніма-этымона *луты*, які стаў вызначальным у экспрэсіўнасці і ацэначнасці прозвішча: *Ярашчук пытае: “Пойдзеш ці не?”* [у калгас] – *Ён* [барадаты,

у цялячай шапцы, які з сям’ёю ўцякаў ад Ярашчука, ад калгаса на Урал] перадыхнуў. – Другія як хто, а я – не. “Не пайду!” – кажу. Ярашчук: “Чаму?!” – “Не ўвераны”, – кажу. Тады ён, Ярашчук: “Ты ш-што ж, не верыш савецкай уласці?!” Дак я сам не дурнога бацькі дзіця. “Савецкай уласці, кажу, веру, а ў калгасе не ўвераны!” Ён, Ярашчук, як пачуў, пазелянеў. Ад злосці, што не ўзяло яго. <...> Не кінеш кулацкія штучкі – ізаліруем! Як апасны элемент!” [8, 341].

Такім чынам, экспрэсіўна-ацэначныя прозвішчы ў мове раманаў Івана Мележа “Палеская хроніка” складаюць колькасна абмежаваны абсяг антрапонімаў, якія не з’яўляюцца простымі знакамі, а выступаюць “інфармацыйна-падтэкставымі” [9, 37], значымымі ў эстэтычнай сістэме твораў моўна-вобразнымі сродкамі стварэння мастацкага характару.

Літаратура

1. Никонов, В. Имя и общество / В. Никонов. – М.: Наука, 1974. – 278 с.
2. Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М.: Сов. энцикл., 1966. – 608 с.
3. Сцяцко, П. У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк. – Мінск: Выш. школа, 1990. – 220 с.
4. Фонякова, О. И. Имя собственное в художественном тексте / О. И. Фонякова. – Ленинград: ЛГУ, 1990. – 104 с.
5. Мележ, І. Збор твораў: у 10 т. / І. Мележ. – Мінск: Маст. літ., 1983. – Т. 7.
6. Бірыла, М. В. Беларуская антрапанімія: у 3 ч. / М. В. Бірыла. – Мінск: Навука і тэхніка, 1969. – Ч. 2: Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі. – 508 с.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / рэдкал.: К. К. Атраховіч [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1978. – Т. 2.
8. Мележ, І. Збор твораў: у 10 т. / І. Мележ. – Мінск: Маст. літ., 1982. – Т. 6.
9. Карпенко, Ю. А. Имя собственное в художественной литературе / Ю. А. Карпенко // Филологические науки. – 1986. – № 4. – С. 34–40.
10. Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В. Даль. – М.: Рус. яз., 1991. – Т. 4.